

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ЖИНОЯТ КОДЕКСИ УМУМИЙ ҚИСМИ
НОРМАЛАРИ ТУЗИЛИШИ МУАММОЛАРИ СИФАТИДА
НОРМАЛАР РАҚОБАТИ**

М.М.Шукурова

Одил судлов академияси тингловчиси юридик фанлар бўйича фалсафа
PhD доктори.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17501714>

Жиноятларни қоплаш жиноят ҳуқуқднинг тадқиқ этишга анча муҳтож муаммоларидан бири бўлишига карамай, мутахассислар томонидан кам ўрганилган. Шу сабабли тергов-суд амалиётида кўплаб баҳс ва мунозаралар келиб чиқмоқда.

Жиноятларни тўғри квалификация қилишда, жумладан, бир канча жиноятлар шакллари мураккаб ягона жиноятлардан фарқлашда жиноятларни қоплаш муаммосини тўғри ҳал қилиш муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам мазкур муаммони ўрганиш долзарб ҳисобланади.

Давлатимизнинг амалдаги жиноят қонунида жиноятларни қоплашга таъриф берилмаган. Ҳуқукий адабиётларда эса жиноятларни қоплаш муаммосини қайси ҳуқукий институт доирасида ўрганиш юзасидан тўрт хил ёндашув мавжуд. Бир гуруҳ мутахассислар мазкур муаммони жиноят таркиби ҳақидаги таълимот доирасида “таркибларни қоплаш” сифатида¹, бошқа мутахассислар жиноий-ҳуқукий нормалар рақобати² нуктаи назаридан, айрим олимлар эса жиноий фаолият босқичлари институти доирасида ўрганса³, В.П.Малков жиноят ҳақидаги таълимоти доирасида ўрганиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблайди. В.П.Малковнинг фикрича⁴, жиноятларни қоплаш деганда, ҳуқуққа хилоф муайян хатти-ҳаракатларнинг мустақил жиноят сифатида ўз аҳамиятини йўқотган ҳолда бошқа, одатда, оғирроқ жиноят билан қамраб олиниши⁵ тушунилади.

Таркибларни қоплаш тушунчаси эса А.Н. Трайнин томонидан таклиф қилинган.

Унинг фикрича, таркибларни қоплашнинг ҳуқукий ва фактик турлари мавжуд бўлиб, таркибларни ҳуқукий қоплаш деганда ҳуқуқ ижодкорлиги йўли билан айрим ҳуқукий нормаларни бирлаштириш тушунилса, таркибларни фактик қоплаш оғирроқ, жиноятлар таркиби билан кам аҳамиятли жиноятлар таркибини қамраб олишни ўз ичига олади⁶.

Давлатимизнинг амалдаги жиноят ҳуқуқида жиноятларни қоплаш ва унинг турлари қандай тартибга солинган? Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси 33-моддаси иккинчи қисмида жиноятларни қоплашнинг бир тури, яъни айнан ўхшаш жиноятларни қоплаш кўзда тутилган. Унда курсатилган қоидда кура “Агар шаҳе содир этган қилмишда ушбу Кодекс Махсус қисми айни бир моддасининг турли қисмларида назарда тутилган жиноятларнинг аломатлари мавжуд бўлса, модданинг оғирроқ, жазо белгиланган қисми бўйича жавобгарликка тортилади”.

¹ А.Н. Трайнин. Общее учение о составе преступления. М., 1957, стр. 254-255; Н.А. Стручков. Назначение наказания при совокупности преступлений. М., 1957, стр. 29; А.М. Яковлев. Совокупность преступлений. М., 1960, стр. 64-69.

² В.Н. Кудрявцев. Общая теория квалификации преступлений. М., 1972, стр. 258-270

³ Н.Д. Дурманов. Стадии совершения преступления по советскому уголовному праву. М., 1955, стр. 11-12, 79-82; И.С. Тишкевич. Приготовление и покушение по уголовному праву.

⁴ В.Н.Малков. Совокупность преступлений. Издательство Казанского университета, 1974, стр. 126

⁵ В.Н.Малков. Совокупность преступлений. Издательство Казанского университета, 1974, стр. 125

⁶ А.Н. Трайнин. Общее учение о составе преступления. М., 1957, стр. 254

Бизнинг фикримизча, давлатимиз конун чиқарувчиси жиноятларни қоплаш муаммосини бир канча жиноят содир этиш институти доирасида тартибга солиб, муаммони тўғри ҳал қилган.

Чунки жиноятларни қоплаш, бир томондан, бир канча жиноятларнинг айрим шакллари, айниқса, жиноятлар мажмуига ўхшаб кетса, иккинчи томондан, мураккаб ягона жиноятнинг давомли (ЖК 32-моддаси), мураккаб айбли (ЖК 23-моддаси) ва таркибли турларини бир-биридан фарқлашда муҳим аҳамият касб этади. Жиноятларни қоплашнинг турлари ҳақида сўз юритар эканмиз, фикримизча, юқорида кўрсатиб ўтилган айнан ўхшаш жиноятларни қоплашдан ташқари, турдош ва ҳар хил жиноятларни қоплашни ҳам ажратиш зарур. Агар айнан ўхшаш жиноятлар Жиноят кодекси Махсус қисми бир моддасининг турли қисмларида ўз ифодасини топган бўлса, турдош жиноятлар Жиноят кодекси Махсус қисми бир бобининг турли моддаларида ёки моддаларининг қисмларида, ҳар хил жиноятлар эса Жиноят кодекси Махсус қисмининг турли бобларида кўзда тутилган бўлади. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ўхшаш жиноятларни қоплаш тартиби давлатимизнинг амалдаги жиноят қонунида ўз аксини топган.

Турдош ва ҳар хил жиноятларни қоплашда қандай қоидаларга амал қилиниш лозим? Бу саволга жиноят қонунида жавоб берилмаган. Фикримизча, Жиноят кодекси Махсус қисми бир бобининг турли моддаларида ёки моддаларининг қисмларида (турдош) ёхуд турли бобларида (ҳар хил) кўзда тутилган жиноятларни қоплаш ҳақида гап кетганда, жавобгарлик жиноят ҳукуқи назарияси ва тергов-суд амалиёти томонидан ишлаб чиқилган жиний-ҳукукий нормалар рақобатини бартараф қилишнинг қуйидаги усуллари асосида белгиланиши лозим:

Биринчидан, оғирлаштирувчи ҳолатларни назарда тутувчи норма яна бошқа оғирлаштирувчи ҳолатни назарда тутувчи норма билан рақобат қилса, жавобгарлик оғирроқ жазо назарда тутилган норма бўйича белгиланади. Оғирлаштирувчи ҳолатларни назарда тутувчи нормаларнинг ўзаро рақобатига ўта хавфли рецидивист томонидан жуда кўп микдорда такроран талончилик жиноятининг содир этилишини мисол қилиб келтириш мумкин. Чунки ушбу мисолда талончилик жиноятини оғирлаштирувчи учта ҳолат - такрорий талончилик (Жиноят кодекси 166-моддаси учинчи қисми “а” банди) ўта хавфли рецидивист томонидан (Жиноят кодекси 166-моддаси тўртинчи қисми “б” банди) жуда кўп микдорда (Жиноят кодекси 166-моддаси тўртинчи 34 қисми “а” банди) содир этилиши бир вақтда юз беради ва учта норма ўртасида рақобат юзага келади. Ҳукукий нормалар рақобатининг ушбу турини бартараф қилиш усули давлатимиз Жиноят кодекси 33-моддасининг иккинчи қисмида назарда тутилган.

Унга кўра “шахс содир этган қилмишида ушбу кодекс махсус қисми айнаи бир моддасининг турли қисмларида назарда тутилган жиноятларнинг аломатлари мавжуд бўлса, у модданинг оғирроқ жазо белгиланган қисми бўйича жавобгарликка тортилади”.

Демак, биз юқорида келтирилган мисол бўйича талончилик учун жавобгарлик Жиноят кодекси 166-моддаси тўртинчи қисми бўйича белгиланади.

Иккинчидан, оғирлаштирувчи ҳолатни назарда тутувчи норма енгиллаштирувчи ҳолатни назарда тутувчи норма билан рақобат қилса, жавобгарлик енгиллаштирувчи ҳолатни назарда тутувчи норма бўйича белгиланади. Оғирлаштирувчи ҳолатни назарда тутувчи норманинг енгиллаштирувчи ҳолатлар назарда тутувчи норма билан рақобати юзага келганда, қилмиш енгиллаштирувчи ҳолат назарда тутилган модда ёкм модданинг қисми билан баҳоланиш лозим.

Масалан, шахс кучли рухий хаяжонланиш ҳолатида қасддан икки ёки ундан ортиқ шахсни ўлдирса, Жиноят кодекси 97-моддаси иккинчи қисми “а” банди ва Жиноят кодекси 98-моддаси ўртасида рақобат вужудга келади. Бундай ҳолатда юқорида баён қилинган коидага мувофиқ жавобгарлик Жиноят кодекси 98-моддаси бўйича белгиланади.

Оғирлаштирувчи ҳолатни назарда тутувчи норма билан енгиллаштирувчи нормани назарда тутувчи норма ўртасида рақобат юз берганда, енгиллаштирувчи ҳолатни назарда тутувчи норма бўйича жавобгарлик белгиланиши давлатимиз Олий суди Пленуми қарорларида ҳам ўз аксини топган. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1996 йил 20-декабр кунидаги “Ижтимоий ҳавфли тажовўзлардан зарурий мудофаа ҳуқуқини таъминловчи қонунларнинг судлар томонидан қўлланиши ҳақида”ги қарорининг еттинчи бандида “Зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиб, қасддан баданга оғир тан жароҳати етказиш тажовузчининг ўлимига олиб келса, ҳимояланувчининг айби тажовузчининг ўлимига нисбатан эҳтиётсизлик оқибатида юз берган бўлса, Жиноят Кодексининг 107-моддаси билан тавсифланиши керак”⁷, дейилган.

Учинчидан, енгиллаштирувчи ҳолатни назарда тутувчи норма яна бошқа енгиллаштирувчи ҳолатни назарда тутувчи норма билан рақобат қилса, жавобгарлик энг енгил жазони назарда тутувчи норма бўйича белгиланади. Енгиллаштирувчи ҳолатларни назарда тутувчи нормаларнинг ўзаро рақобати юз берганда энг енгил жазони назарда тутувчи нормага устиворлик берилади. Масалан, кучли рухий ҳаёжонлантириш ҳолатида қасддан одам ўлдирганлик учун жавобгарликни назарда тутувчи норма (Жиноят кодекси 98-моддаси) билан зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиб, қасддан одам ўлдирганлик учун жавобгарликни назарда тутувчи норма (ЖКнинг 100-моддаси) ўртасида рақобат юзага келса, жавобгарлик ЖКнинг 100- моддаси бўйича белгиланади. Чунки ушбу моддада Жиноят кодексининг 98-моддасига қараганда енгилроқ жазо назарда тутилган.

Тўртинчидан, бутун ва қисм рақобати вужудга келганда, жавобгарлик содир этилган жиноий қилмишни тўлиқроқ тартибга солишга қаратилган норма бўйича белгиланади. Бутун ва қисм рақобати деганда содир қилинган айти бир жиноий қилмишнинг бир вақтнинг ўзида жиноят қонунида назарда тутилган икки ёки ундан ортиқ нормаларнинг белгиларига эга бўлиши ва бунда ушбу нормаларнинг бири мазкур қилмишни тўлиқ қамраб олишни, иккинчиси эса унинг фақат бир қисмини ўзида ифода этиши тушунилади.

Энди юқорида баён қилинган барча ҳолатларни инобатга олган ҳолда жиноятлар мажмуи билан жиноий-ҳуқуқий нормалар рақобати ўртасида қандай фарқлар мавжудлиги юзасидан хулоса қилсак. Бизнинг фикримизча, бу икки тушунча ўртасидаги фарқ шахс томонидан содир қилинган қилмиш жиноят қонуни бўйича нечта норма билан қамраб олиниши ва нечта жиноят деб тан олинишида яққол намоён бўлади.

Агар жиноий-ҳуқуқий нормалар рақобатида шахс томонидан содир этилган қилмиш аввалига бир неча нормалар ёрдамида тартибга солинадиган бўлиб туюлса-да, охир-оқибатда бир жиноий-ҳуқуқий норма билан қамраб олиниши ва жиноят қонунида ягона мустақил жиноят деб баҳоланиши аён бўлади. Жиноятлар (идеал) мажмуида эса шахс содир этган бир қилмиш кам деганда иккита жиноий-ҳуқуқий норма билан қамраб олинади ва жиноят қонунида икки ёки ундан ортиқ ягона мустақил жиноятлар сифатида алоҳида-алоҳида назарда тутилади.

⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленуми қарорларининг тўплами. 1991-2024. Биринчи жилд. 1-жилд. Т., «Юридик адабиётлар», 2024. 71-бег.

Бешинчидан, Жиноятга тайёргарлик кўриш жиноят содир этишга суиқасд қилиш билан, жиноятга суиқасд қилиш эса тамом бўлган жиноят билан қамраб олинади.

Олитинчидан, жиноят ҳукуки муҳофаза қилаётган объектга зарар етказиш хавфи туғдирадиган жиноят шундай зарар етказган жиноят билан қопланади. Масалан, била туриб, бошқа шахсни таносил касаллигини юктириш хавфи остида колдириш (ЖК 113-моддаси биринчи қисми) ўзида таносил касаллига борлигини била туриб, бу касални бошқа шахсга юктириш (ЖК 113-моддаси иккинчи қисми) билан қамраб олинади.

Еттинчидан, жиноятни охирига етказишдан ихтиёрий қайтган шахс, агар унинг амалда содир этган қилмишида бошқа жиноят таркибининг белгилари мавжуд бўлса, ўша жиноят бўйича жавобгарликка тортилади.

Фикримизча, жиноятларни қоплаш масаласини ҳал қилишда қуйидаги ҳолатларни инобатга олиш зарур:

1) жиноятларни қоплаш натижасида ижтимоий хавфи каттарок жиноят ижтимоий хавфи кичикроқ жиноятни қамраб олади. Шунинг учун ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят унча оғир бўлмаган жиноятни, унча оғир бўлмаган жиноят оғир жиноятни, оғир жиноят эса ўта оғир жиноятни қоплаши мумкин эмас. Бу коида Жиноят кодекси 33-моддаси иккинчи қисмида айнан ўхшаш жиноятларни қоплаш нуктаи назаридан белгиланган бўлса-да, жиноятларни қоплашнинг бошқа турларига ҳам бевосита тааллуқлидир.

Қолаверса, қонун чиқарувчи бир жиноятни бошқа оғирроқ жиноят билан қоплар экан, унинг учун жазо чораларини ҳам қаттиқроқ белгилайди. Белгиланган жазо чораси эса ўзининг оғирлиш бўйича мазкур жиноятлар мажмуи учун тайинланиши мумкин булган жазо чорасидан кам булмайди¹¹; 2) жиноятларни қоплаш натижасида қамраб олинган жиноят ўз аҳамиятини йўқотади ва алоҳида квалификация қилинмайди;

3) жиноятларни қоплаш натижасида шахс содир этган қилмишлар битта, ягона жиноят таркиби билан қамраб олинади, ягона жиноят сифатида баҳоланади;

4) жиноятларни қоплаш масаласини ҳал қилишда уни бир канча жиноятнинг шакллари ва мураккаб ягона жиноятлардан фарқлаш муҳим аҳамиятга эга

5) жиноятларни қоплаш юзасидан- жавобгарликни белгилашда жиноий-ҳукукий нормалар рақобатини бартараф қилиш усуллари асос бўлиб хизмат қилади.

Юқорида баён этилган фикрларни хулоса қилиб, жиноятларни қоплашга қуйидагича таъриф беришни таклиф этамиз. Жиноятларни қоплаш деганда, Жиноят кодекси Махсус қисми бир моддасининг турли қисмларида ёки бир бобининг турли моддаларида ёхуд турли бобларининг турли моддаларида назарда тутилган ўхшаш, турдош ёки ҳар хил жиноятларнинг бошқа ижтимоий хавфи юқорироқ жиноят билан қамраб олиниши тушунилади.